

E-participacija i digitalna demokracija

od lokalne zajednice do razine EU

Zagreb, prosinac 2018.

Sufinancira Europska
unija u okviru programa
Europa za građane

Izjava o odgovornosti

Podrška Europske komisije za izradu ove publikacije ne predstavlja odobrenje njenog sadržaja koji odražava stavove samih autora te se Komisija ne može smatrati odgovornom za bilo kakvu daljnju uporabu informacija sadržanih u ovoj publikaciji.

GONG je Centar znanja u području građanskog aktivizma i izgradnje demokratskih institucija društva u okviru Razvojne suradnje s Nacionalnom zakladom za razvoj civilnog društva. Sadržaj ovog dokumenta isključiva je odgovornost GONG-a i nužno ne izražava stajalište Nacionalne zaklade.

GONG je korisnik operativne potpore - strukturne podrške europskim think-do-tanks u cjelini "Demokratska i građanska participacija" u sklopu programa Europa za građane.

Uvod

Društvena i politička participacija mladih u Hrvatskoj, ali i u drugim zemljama Europske unije u cijelosti je niža je od participacije starijih dobnih skupina.¹ Politički stavovi mladih, njihovo poznavanje i razumijevanje političkih procesa te mjesta građana u njima dosad su u Hrvatskoj detaljno istraživani u dvije etape², a nalazi ovih istraživanja upućuju na izostanak demokratskih kompetencija mladih – u smislu znanja o funkcioniranju hrvatskog demokratskog političkog sustava, kao i pod-razvijenost stavova koji podržavaju liberalnu demokraciju te vještina potrebnih za demokratsku participaciju u procesima donošenja odluka. Nedostaci u području ovih kompetencija imaju ujedno slabu podršku kroz formalno obrazovanje obzirom na izostanak sustavnosti u provedbi sadržaja iz područja građanskog odgoja i obrazovanja, a koje bi trebalo mlade osnaživati za demokratsku participaciju te preuzimanje odgovornosti za javni interes u pluralnom društvu i demokratskom političkom sustavu.

Svi ovi faktori očekivano doprinose razmjernoj nesklonosti mladih društvenoj participaciji, averziji prema nekom oblicima participacije u političkom odlučivanju (uključujući nisku stopu participacije na izborima), a ovaj izostanak participacije zatim doprinosi perpetuiranju percepcije da se mlade ne pita za mišljenje kod donošenja odluka koje ih se tiču. Dodatno, perpetuira se i izostanak kapaciteta mladih za aktivno pokretanje vlastitih korisnih inicijativa, što dodatno doprinosi izostanku njihovog aktivnog uključivanja u procese odlučivanja.

Namjera GONG-a i suradničkih organizacija je podržati mlade u građanskom sudjelovanju i razviti njihove kompetencije, koristeći kao polugu za te procese učenja njihovu upoznatost s funkcioniranjem društvenih mreža i vještine u produciranju medijskih sadržaja za diseminaciju putem društvenih mreža. No, pritom je izuzetno važno i **osiguravati podršku za nastavnice i nastavnike**³ kako bi lakše razumjeli procese participacije s kojima će njihove učenice i učenici odrastati i u kojima će, kao punopravne građanke i građani, uskoro sudjelovati. Upravo je nastavnicima prvenstveno namijenjena ova brošura, čiji je cilj pokazati kako elektronički alati otvaraju nove mogućnosti, ali i otvaraju nove kanale u kojima počinju „živjeti“ mogućnosti participacije koje već otprije poznajemo.

Želja nam je da sadržaj ispisan u **sivim okvirima** može poslužiti kao podloga za razmišljanje, diskusiju i pripreme aktivnosti. Dapače, nadamo se da će potaknuti čitateljice i čitatelje ove brošure na daljnje istraživanje i dublje otkrivanje pojedinih tema.

¹ *Missing a Generation in EU Politics* – istraživački izvještaj dostupan na adresi:

<https://futurelabeurope.files.wordpress.com/2016/09/missing-a-generation-in-eu-politics.pdf>

² Bagić, Dragan, ur. (2011) *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. GONG, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Kovačić, Marko i Horvat, Martina, ur. (2016) *Od podanika do građana: razvoj građanske kompetencije mladih*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb.

³ Sve imenice korištene u bilo kojem rodu u ovom dokumentu odnose se na sve rodove i izričaje jednako, bez razlike.

Naš kontekst: digitalizacija politike i politizacija Interneta

Tehnološke promjene koje su nastupile s izrazitim napretkom informacijskih i komunikacijskih tehnologija (IKT) korištenih u smjeru razvoja društvenih mreža – decentraliziranih komunikacijskih platformi koje su otvorene za različite stvaratelje sadržaja – utjecala je neminovno na ponašanje i navike participacije širokih slojeva ljudi. Uključivanje u procese odlučivanja danas već postaje u velikoj mjeri oblikovano činjenicom postojanja društvenih mreža i *online* platformi za mobilizaciju i organiziranje građana oko nekih društvenih tema.

No, bilo bi pogrešno smatrati ovaj utjecaj jednoznačnim – s jedne strane, mobilizacija i organiziranje postali su jednostavniji nego ikad prije, budući da je mogućnost masovnog komuniciranja koju društvene mreže nude nadrasla mogućnosti ranijih medija i starijih kanala vođenja kampanji i prikupljanja podrške. S druge strane, može se tvrditi i kako su društvene mreže svojim naglaskom na individualno izražavanje i osobni identitet dio korisnika dodatno udaljile od organiziranja i političke participacije te povezivanja oko političkih ciljeva. „Digitalno građanstvo“ koje proizlazi iz iskustva kontinuirane uključenosti u razmjenu informacija i mišljenja putem društvenih mreža nema jednoznačan utjecaj na spremnost na participaciju.

Komunikacija putem društvenih mreža u funkciji mobilizacije istodobno mijenja „pravila igre“ i za formalne aktere politike. I oni su sve više primorani svoje etablirane oblike političkog djelovanja prilagođavati novim oblicima pristupa članstvu i prikupljanju sredstava, te se okretati digitalnim kanalima za angažiranje aktivizma građana.

No, unatoč novim kanalima, trendovi participacije i dalje operiraju po pravilima i u institucionalnim okruženjima koja su karakterizirala demokratske poretke prije omasovljenja internetske komunikacije. I novi oblici građanskog djelovanja kroz *online* platforme moraju računati s potrebom za grupnim organiziranjem i omasovljivanjem podrške inicijativama koje građanke i građani pokreću ili im se priključuju, a uključivanje u bilo kakve formalne oblike odlučivanja se i dalje oslanja na institucije koje postoje u „stvarnom“ svijetu i nisu virtualne.

Internetske platforme sve su više stavljene u funkciju političkih kampanja proteklih deset godina. Među prvim političkim kampanjama koje su intenzivno koristile društvene mreže bila je **kampanja za prvi predsjednički mandat Baracka Obame**, izabranog na dužnost predsjednika Sjedinjenih Američkih Država 2008.

Pokret **Occupy Wall Street** imao je svoj kratkotrajni uzlet 2011. godine, pogonjen također u velikoj mjeri organizacijom putem društvenih mreža. Pokret je započeo u financijskom distriktu New Yorka da bi se uskoro lokalne inkarnacije pokreta Occupy proširile, u manjem

ili većem opsegu, u više od 900 gradova u 80 zemalja. Međutim, nedostatak koherentnosti zahtjeva ovih pokreta doprinio je njihovom osipanju.

Sljedeći veliki korak u korištenju internetskih platformi za političku mobilizaciju bilo je **tzv. Arapsko proljeće** (2010.-2012.). Veliki broj ljudi u zemljama Bliskog istoka i Sjeverne Afrike tražio je demokratizaciju njihovih država i viši standard života, a kontrola informacija i medija onemogućila im je oblike organiziranja prosvjeda i međusobnog povezivanja raznih grupacija, osim putem društvenih mreža. Ishod Arapskog proljeća bile su smjene vlasti u nekoliko država i pojava novih političkih aktera.

Na sličan su se način društvenim mrežama služili prosvjednici kod organiziranja **prosvjeda za približavanje Ukrajine Europskoj uniji 2013.-2014.** Velik broj prosvjednika bio je nezadovoljan vladinom odlukom da se suspendira proces pridruživanja EU, percipirajući ga kao podilaženje interesima Rusije. Prosvjednici su koordinirali nalaženje na kijevskom Trgu neovisnosti putem društvenih mreža, zaobilazeći na taj način medijsku blokadu i policijske restrikcije okupljanja i mijenjajući svakodnevno taktike kako bi njihova javna okupljanja bilo teže omesti.

U još novije vrijeme, nemoguće je zanemariti utjecaj koji su društvene mreže imale **2016. godine**, u tjednima uoči **referenduma o Brexitu** ili **američkih predsjedničkih izbora** na kojima je izabran Donald Trump. Iako je odluka o ishodu obaju velikih političkih procesa donesena na glasačkim mjestima, kampanje koje su svakome od njih prethodile na objema stranama – za i protiv opcija koje su u konačnici pobijedile – služile su se u nezapamćenoj mjeri faktorima kao što je medijska vidljivost, prisutnost na društvenim mrežama, informiranje, pa i dezinformiranje javnosti.

Vidimo da je utjecaj tehnologije obuhvatan, ali i da ona dosad nije iz temelja promijenila mjeru u kojoj se građani (ne) uključuju u donošenje odluka. Da bi demokracija kao ideja i uređenje utemeljeno na jednakosti i ravnopravnosti svih građanki i građana mogla opstati u 21. stoljeću unatoč političkim pritiscima i drastičnim promjenama u svijetu, bit će potrebno razmišljati između ostaloga o načinima na koje će brz i sveobuhvatan rast upotrebe digitalnih informacijsko-komunikacijskih tehnologija nastaviti mijenjati načine na koje se demokratski procesi ostvaruju.

Digitalna demokracija je pojam kojim se označava razvoj procesa demokratske politike putem digitalnih komunikacijskih kanala, internetskih platformi i društvenih mreža.

Razni oblici *online* političke mobilizacije imaju prednosti pred klasičnima utoliko što su brže, jeftinije i manje radno intenzivne od klasičnog „rada na terenu“. Širenje informacija i prikupljanje podrške putem internetskih platformi znači svojevrsnu neovisnost o „klasičnim“ medijima i političkim strankama, a organiziranje akcije može samo profitirati kada su istomišljenici udaljeni „samo jedan klik“.

Napokon, treba imati na umu da su mladi posebno kompetentni u korištenju društvenih mreža i proizvodnji medijskih sadržaja. Tehnologije kojima se služe na dnevnoj bazi, osobito aplikacije na pametnim telefonima, dovoljno su tehnološki napredne da im omogućavaju proizvodnju atraktivnih medijskih sadržaja s lakoćom i brzinom te njihovu diseminaciju s velikim dosegom.

Kakve posljedice ovo ima na njihovu političku participaciju? Poprilično velike.

Naime, bogatstvo sadržaja na društvenim mrežama pružaju važan uvid u mišljenja, stavove i prioritete one skupine društva koja ih najviše koristi i putem njih se najčešće izražava. Osobito u slučaju nekih društvenih mreža, i dalje se u relativno najvećem postotku radi o mladim korisnicama i korisnicima, a upravo ta populacija u velikoj mjeri i doprinosi sadržaju koji se putem društvenih mreža širi.

Znate li koje političke figure i političke stranke imaju najviše „lajkova“ ili followera na pojedinim društvenim mrežama? Istražite i saznajte aktualno stanje. Iznenaduje li Vas rezultat?

Društvene mreže otvaraju velike mogućnosti **artikulacije** stavova raznih društvenih skupina, a osobito u krugovima onih osoba, organizacija i pokreta koje ih kompetentno koriste. Budući da je logika društvenih mreža takva da proizvodnju originalnog sadržaja nagrađuje vidljivošću i veličinom dosega, očekivano je da relativno najveći doseg dostižu stavovi upravo onih aktera koji imaju preduvjete za vidljivost ili znaju kako vidljivost postići.

Znameniti sociolog Manuel Castells je u svojem važnom djelu *Moć identiteta* (1997) ustvrdio kako je cilj društvenih pokreta utjecati na promjenu društvenih vrijednosti i usmjeriti društvo prema novim oblicima političkog organiziranja, za razliku od starih struktura moći. Politički potencijal prisutnosti na društvenim mrežama je velik jer omogućava političkim akterima da širokim publikama komuniciraju svoje stavove i prikupljaju podršku koja se može prelići u masovne političke kampanje, a one u brojne glasove.

Demokracija, kriza demokracije i participacija kao lijek⁴

Demokratska ideja je u osnovi ta da najviša moć u nekoj političkoj zajednici treba počivati u rukama naroda koji, neposredno ili putem svojih predstavnika, odlučuje o svim važnim pitanjima.

Temeljna je i određujuća karakteristika suvremenih, demokratski uređenih država da njihove državljanke i državljani nisu bezlična gomila podanika koja ima bespogovorno slušati naredbe vlasti u svakom području svojih života. **Građanke i građani**, koji to u punom smislu i jesu tek u suvremenim demokracijama, imaju pravno zajamčeno široko područje autonomije koje proizlazi iz njihovih ljudskih i građanskih prava, zajamčenih ustavima, zakonima i međunarodnim sporazumima koje su njihove države dragovoljno potpisale. Neka su od ustavnih prava i sloboda koje im države jamče, a putem kojih mogu utjecati na odvijanje političkih procesa u zajednici u kojoj žive, sloboda mišljenja, sloboda izražavanja i sloboda udruživanja.

Prema shvaćanju kojim operiraju relevantni međunarodni dokumenti poput ili Povelje Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava (2010), ali i znanstvena literatura o građanskom odgoju i obrazovanju, onako kako je koncipiran i u aktualnom kurikulumu u Hrvatskoj, **Građanska kompetencija** u cijelosti sastoji se od triju funkcionalnih kompetencija:

- Znanja
- Vještina,
- Vrijednosti i stavova.

Sve su ove dimenzije, uzete zajedno, potrebne za osnaživanje građana za aktivno sudjelovanje u društvenom i političkom životu njihovih zajednica. Upravo je obrazovanje za aktivno građanstvo jedan od najvažnijih ciljeva građanskog odgoja i obrazovanja. **Aktivno građanstvo** mladih podrazumijeva da su im pruženi alati za razumijevanje političkih procesa, znanja i vještine potrebni za pokretanje pozitivnih promjena u njihovim zajednicama, kao i stavovi koji doprinose aktivnosti i afirmativni su prema participaciji građanki i građana u donošenju važnih odluka na odgovora, informiran i konstruktivan način.

Koje oblike društvene participacije učenice i učenici poznaju? Znaju li objasniti što su to:

- Izbori,
- Potpisivanje peticija,
- Građanske inicijative,
- Referendumi,
- Volontiranje,

⁴ Ovaj dio brošure koristi materijal iz kurikuluma za edukacijski program *Političke pismenosti*, koju GONG kontinuirano izvodi od 2012. godine.

- Javna okupljanja,
- Mirni prosvjedi,
- Organizacije civilnog društva?

Tipično je za suvremene demokracije to da su one *predstavničke* demokracije. To znači da o većini pitanja građanke i građani ne odlučuju izravno već odluke, u okvirima propisanih procedura, donose njihove izabrane predstavnice i predstavnici – u parlamentima (Hrvatskom saboru), u vladama, u vijećima gradova i županijskim skupštinama, pa i u Europskom parlamentu. Na svima se od tih mjesta odvijaju rasprave, prijedlozi odluka se izrađuju, popravljaju, izglasavaju ili odbacuju, stupaju na snagu i utječu na živote ljudi.

No, ovakav model demokracije ima i brojne kritičare, koji mogu vrlo argumentirano tvrditi da on jednostavno nije u dovoljnoj mjeri – demokratski. Kritičari smatraju kako je potrebno prostor u kojem sami građani odlučuju dodatno proširiti, a procedure odlučivanja dopuniti procedurama izravnog odlučivanja, kako bi u konačnici što veći broj građana bio uključen u procese donošenja političkih odluka. Neki upravo u korištenju elektroničkih alata za političku participaciju vide ove nove mogućnosti, smatrajući da će dostupnost kanala participacije putem Interneta ujedno bitno doprinijeti korištenosti različitih kanala participacije.

Posljednjih se godina tako često moglo čuti „dijagnozu“ koja tvrdi da je nastupila kriza demokracije. Ova se kriza očituje se u sve manjoj izlaznosti građana na izbore, sve nižim razinama sudjelovanja građana u drugim oblicima političke participacije te slabljenju povjerenja građana u političke predstavnike i političke institucije. Iako su u svijetu brojnije nego ikad države koje se može – barem formalno – nazvati demokratskima, iako izbori postoje i na razini međudržavnih organizacija poput Europske unije, velik je broj građana u tim istim demokratskim društvima koji sumnjaju u namjere političkih elita koje su im „ponuđene“ kroz izbore, u funkcionalnost demokratskih institucija, pa i u smislenost predstavničke demokracije u cijelosti. Neki smatraju da su birokratske procedure uteg koji „zatvara vrata“ pristupa demokratskom odlučivanju, raspršuje odgovornost za odluke koje imaju dalekosežne posljedice i čine političare nedodirljivima.

Ovdje možemo navesti britanskog politologa Colina Croucha koji se u svojoj knjizi *Postdemokracija* (2000., hrvatsko izdanje 2007.) bavi upravo problemom krize suvremenih demokracija.

Crouch navodi kako se početkom 21. stoljeća nalazimo u situaciji koju on označava pojmom „postdemokracije“. Pod tim pojmom razumijeva stanje, ali i proces udaljavanja od demokratskih ideala i načela. Tako postdemokraciju obilježava situacija u kojoj su interesi moćnih manjina postali važniji od interesa velikog dijela stanovništva. Politička vlast

koncentrirana je u rukama profesionalnih političara, ali prava ekonomska i politička moć, koja ima bitan utjecaj na načine djelovanja vlasti, nalazi se u rukama poslovnih krugova.

Istodobno, građani postaju sve više politički apatični, otuđeni i frustrirani. Postdemokracija je stanje u kojemu su demokratski instituti i institucije još uvijek formalno prisutni, ali se politička praksa sve više udaljava od demokratskih ideala.

Takvi trendovi predstavljaju ozbiljan razlog za zabrinutost, jer svaki demokratski sustav pretpostavlja aktivno sudjelovanje građana u političkim procesima. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da su sve niže razine političkog i građanskog sudjelovanja detektirane među mladima. Dugoročno gledano, demokracije ne mogu opstati bez aktivnih, informiranih i odgovornih građana.

Drugi krizu demokracije prepoznaju u krizi reprezentativnosti, odnosno problemu održavanja razumijevanja da demokratski uređene države počivaju na procesima odlučivanja koje provode izabrani predstavnici umjesto građanki i građana poimence. Kritičari smatraju da je predstavnička demokracija kao model iznevjerila očekivanja jer su odluke smještene u krugu ljudi čija iskustva nisu bliska onima stanovništva u cijelosti. U zapadnim društvima, često se ističe da su odluke uglavnom u rukama osoba predvidivog socioekonomskog profila – starijih, imućnih, bijelih muškaraca.

Problem reprezentativnosti posebno se često prepoznaje u situacijama u kojima se odlučuje o interesima, pravima i perspektivama mladih. Dovoljan je broj procesa donošenja odluka o mladima donesen bez ikakve participacije mladih. Ciničan bi odgovor na ti kritiku mogao glasiti da mladi formalno imaju pravo sudjelovati u donošenju odluka. Napokon, već prilično mladi – s napunjenih 18 godina starosti – imaju pravo glasa na izborima. No, u suvremenim demokratskim društvima razliku između građana i podanika ne čini posjedovanje prava, jer formalno gledano svi punoljetni posjeduju prava, nego se razlika pronalazi u **mogućnosti i spremnosti da se uključimo** u procese kritičkoga propitivanja postupaka i odluka političke vlasti i u rasprave o javnim problemima.

Demokratsko načelo pretpostavlja da svi pojedinci potencijalno zahvaćeni nekom kolektivnom odlukom trebaju imati jednake mogućnosti utjecati na tu odluku. Da bi to načelo bilo djelotvorno, pojedinci moraju imati pravo sudjelovanja u kolektivnom donošenju odluka. Osim prava, pojedinci moraju imati mogućnosti i sposobnosti donositi autonomne odluke o pojedinim pitanjima, to jest moraju imati uvjete za prakticiranje aktivnog građanstva. Formalno postojanje prava, premda vrlo važno, zapravo malo vrijedi ako izostaje njihovo autentično uživanje.

Kriza demokracije, naravno, nije samo karakteristika velikih i „dalekih“ sustava, nego se izravno odražava i na građanke i građane. Istraživanja političke kulture i političkih kompetencija su u tom smislu važan izvor informacija, a istraživanja provedena među mladima su dodatno relevantna zato što upućuju na to kakve će biti demokratske političke kompetencije i stavovi budućih birača. Istraživanja pokazuju da u Hrvatskoj mladima osobito nedostaju politička znanja (odnosno znanja o funkcioniranju demokratskih sustava, institucija i procedura), političke vještine (uključujući participacijske vještine), a i politički stavovi, odnosno stavovi koji podržavaju zauzimanje za vrijednosti liberalne, participativne demokracije, takve koja štiti ljudska prava i slobode i otvara važne teme za sudjelovanje građana u odlučivanju.

Važno je napomenuti da nije svaki oblik sudjelovanja mladih u odlučivanju jednako „pravo“, odnosno jednako participativan i otvoren za očitovanja, mišljenja i odabire mladih na koje se (navodno) odnosi. Neki oblici participacije mladih zapravo i nisu participacija u pravom smislu jer mlade ne tretiraju kao aktere, već potpuno pasivne adresate odluka čija je prisutnost u procesu odlučivanja izvedena isključivo na razini privida ili, u još gorem slučaju, služi tome da bi se mladima manipuliralo protivno njihovim željama i interesima. Jedna od teorijski dobro poduprtih shema koje ovo zorno prikazuju su i Hartove ljestve glasa (odn. participacije) mladih.

Slika 1.: Hartove ljestve glasa mladih

Prema Hartovim ljestvama, prva tri stupnja – manipulacija mladima, korištenje mladih kao „ukrasa“ i *tokenism*⁵ - uopće ne predstavljaju participaciju mladih, nego su posrijedi različiti stupnjevi iste neiskrene prakse – održavanja *privida* participacije, koji služi za prikupljanje političke podrške mladih, ali do njihovog mišljenja zapravo ne drži.

Na višim, autentičnijim razinama participacije mladih, nalazimo sljedeće stupnjeve:

- Informiranje mladih,
- Konzultiranje mladih/savjetovanje s mladima,
- Odrasli i mladi zajednički donose odluke koje odrasli predlažu,
- Mladi pokreću i vode društveno djelovanje,
- Mladi i odrasli ravnopravno su-odlučuju.

Korisno je uočiti logiku u odnosima između stupnjeva Hartovih ljestvi: što se radi o višem stupnju participacije, uloga mladih je veća. Tako je informiranje mladih (stupanj 4). Cilj je svakog postupka koji iskreno predviđa participaciju mladih voditi proces odlučivanja prema višim stupnjevima Hartovih ljestvi.

Vrlo dobra pregled toga što različiti stupnjevi participacije znače donosi jedan službeni dokument koji je na snazi u Hrvatskoj – *Kodeks savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata* (NN 140/2009):

– *Informiranje* je prvi stupanj sudjelovanja zainteresirane javnosti koji razumijeva jednosmjernan proces, što znači da državna tijela informiraju građane prema svojem nahođenju ili građani dolaze do informacija na vlastitu inicijativu; za primjer toga odnosa navodi se pristup javnim aktima, službenim glasilima (»Narodnim novinama«) i internetskim stranicama državnih tijela.

– *Savjetovanje*, u smislu ovoga Kodeksa, dvosmjerni je proces tijekom kojeg državna tijela traže i primaju povratne informacije od građana, odnosno zainteresirane javnosti u postupku donošenja zakona, drugih propisa i akata.

– *Uključivanje* razumijeva viši stupanj dvosmjernog procesa putem kojega su predstavnici zainteresirane javnosti aktivno uključeni u utvrđivanje javne politike, primjerice kroz članstvo u radnim skupinama za izradu zakona, drugog propisa ili akta.

⁵ Pojam *tokenism* (od eng. *Token* 'žeton', 'simbol') označava praksu korištenja pripadnika/pripadnika neke društvene skupine na neiskren način, tek toliko da se stvori privid njihove uključenosti. Često se koristi za opisivanje političkih kampanja u kojima se pojavljuju osobe druge boje kože, mladi ili neka druga skupina čije je uključivanje više potez kojim se nastoji prikupiti simpatije javnosti i glasovi negoli se zaista računa na njihove stvarno uključivanje.

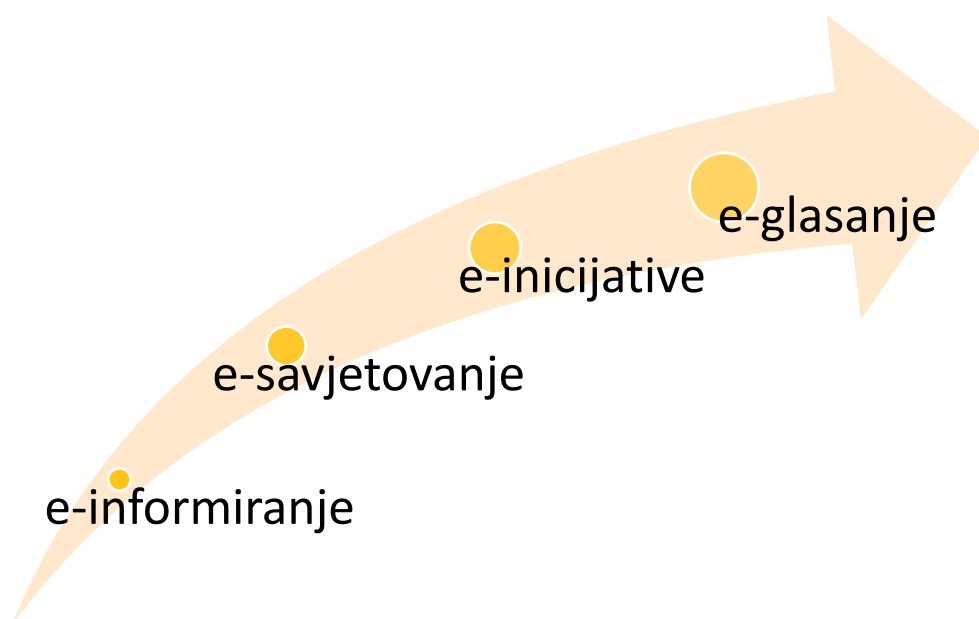
– *Partnerstvo* pretpostavlja najviši stupanj suradnje i uzajamne odgovornosti Vlade i predstavnika zainteresirane javnosti za proces donošenja i provedbe programa, zakona, drugih propisa i akata.

Elektronički alati za participaciju

Prednosti Interneta kao platforme na kojoj nastaju različiti alati za participaciju proizlaze iz velike decentraliziranosti internetske infrastrukture i posljedične nemogućnosti da se lako uspostavi kontrola, cenzura ili ograničenje prometa informacija. Masovnost internetske komunikacije i sve veća rasprostranjenost internetske infrastrukture i sve veća rasprostranjenost kompetencija potrebnih za barem bazično korištenje Interneta omogućili su razvoj platformi okrenutih korisnicima i otvorenih za su-kreiranje sadržaja – upravo takvi sadržaji čine okosnicu platformi koje su kolektivno poznate pod imenom „Web 2.0“. Ove su činjenice pogodovale razvoju različitih internetskih platformi koje služe za ostvarivanje različitih razina elektroničke participacije.

Elektronički alati participacije slijede sličnu logiku kao i hijerarhija razina participacije koju prepoznaju Hartove ljestve ili pak Kodeks savjetovanja. Na najnižoj razini, nalazimo proces elektronički posredovanog informiranja različitih segmenata javnosti, jednosmjernan proces kojim se građanima pruža informacije o tome što donositelji odluka rade, ali bez stvarnog traženja njihovog aktivnog sudjelovanja. Ova razina – dijeljenje informacija s javnošću – ujedno je i pretpostavka za sve druge, više razine sudjelovanja javnosti.

Na višim razinama, elektronički alati mogu zainteresiranoj javnosti ponuditi jednostavne alate za sudjelovanje u savjetovanjima, odnosno prikupljanje očitovanja o odlukama. Na još višoj razini, zainteresiranoj javnosti je moguće osigurati elektroničke alate za pokretanje inicijativa, čiji ishod može biti savjetodavan, ali i obvezujući. Napokon, elektroničko glasanje na najneposredniji način omogućava građanima da neku predloženu odluku izravno prihvate ili odbace.

Slika 2.: Stupnjevi e-participacije

Nalazi velikog anketnog istraživanja provedenog u sklopu programa *FutureLab Europe* (<https://futurelabeuropa.eu/>) provedenog 2014. godine na velikom uzorku (7000 mladih u dobi od 16 do 30 godina), pokazali su da je u trenutku provođenja istraživanja (uoči prošlih izbora za Europski parlament) čak 46% mladih bilo optimistično oko demokratskog potencijala društvenih mreža, smatrajući da one omogućuju velikom broju ljudi da se uključi u rasprave o važnim javnim temama. 27% ispitanih mladih smatralo je da društvene mreže predstavljaju prijetnju demokraciji zbog mogućnosti ugrožavanja osobnih podataka, a 16% ispitanih je mislilo da obje mogućnosti postoje u podjednakom stupnju.

Što se tiče zemalja članica, optimističan stav su u najvećoj mjeri izrazili mladi iz Švedske, Finske, Češke i Italije, dok su mladi iz Francuske i Belgije bili skloniji pesimističnoj perspektivi.

Istraživanje je dodatno utvrdilo da je, uz pružanje detaljnih informacija primjerenih mladima, jedna od najvažnijih motivacija za mlade da se uključe u procese donošenja odluka bavljenje nekom od tema koje su za mlade osobito značajne. Kao takve teme istaknule su se obrazovanje, zapošljavanje, zaštita okoliša i daljnji razvoj građanske participacije u odlučivanju.

E-participacija i EU

Europska unija jedinstven je politički subjekt čije suverene države članice udružuju nadležnosti u ključnim područjima vlasti kako bi ostvarile zajedničke ciljeve. Ovlasti institucija EU-a utvrđene su osnivačkim ugovorima koje su pregovorima dogovorile i ratificirale države članice, a protežu se samo onoliko daleko koliko su im ugovorima ovlasti zaista prenesene.

Svaki državljanin države članice ujedno je i građanin EU-a, što znači da ima pravo sudjelovanja u demokratskom životu Unije. Uz Europski parlament, čije zastupnike građani izravno biraju na izborima, Lisabonskim se ugovorom (članak 11) predviđaju mehanizmi izravnog uključivanja građana u područja od nadležnosti EU. Zato možemo govoriti o mehanizmima izravne građanske participacije ili građanskog sudjelovanja na razini Europske unije, odnosno o mehanizmima e-participacije. Unija je razvijana, osobito od potpisivanja Lisabonskog ugovora (2007.) kao politička organizacija koja omogućava izravan utjecaj građana na odlučivanje.

Zbog potrebe za okupljanjem velikog broja građana u velikom broju država s različitim procedurama pravnim uređenjima, e-participacija je tema koja prati Uniju već niz godina. Sama Unija bila je niz godina izložena kritikama zbog tzv. demokratskog deficita – niske uloge demokratskih procesa u donošenju odluka na razini EU. Jedan je od važnih razloga za takvu percepciju bila činjenica da je jedino demokratski izabrano tijelo Unije – Europski parlament – bio razmjerno male važnosti u institucionalnoj trijadi najvažnijih tijela EU te je uglavnom služio kao „glasačka mašinerija“ Europske komisije, uz malo vlastitog utjecaja na konačni oblik izglasanih odluka.

Proteklih godina, konzultativni procesi s mladima o ulozi Europske unije u međupovezanom svijetu bili su usmjereni upravo na tu percepciju i prikupljanje ideja o tome kako je ubuduće promijeniti. Misao vodilja iza ovih procesa bila je kako će biti sve važnije prilagođavati procese odlučivanja današnjim i budućim generacijama mladih, koji su tzv. *digital natives* – društvene skupine kojima je stjecanje digitalne kompetencije bilo sastavnim dijelom socijalizacije i informalnog učenja te koji su toliko često i intenzivno uključeni u tokove informacijsko-komunikacijske tehnologije da ih je nemoguće zaobići ni kada se govori o participaciji mladih. EU je shvatila da, želi li privući angažman mladih, mora istodobno postati zanimljivija, privlačnija i participativnija.

Veliko anketno istraživanje *European Youth 2016* (http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2016/eye2016/eb85_1_eye_2016_analytical_overview_en.pdf) utvrdilo je da čak 90% mladih vjeruje da je važno upoznati

funkcioniranje EU i njezinih institucija, a 51% smatra da je važno glasati na izborima za Europski parlament. Izvrstan rezultat za EU, zar ne?

Pa, i ne baš.

Naime, istodobno je tek 31% mladih koji su imali pravo glasa na prethodnim izborima za Europski parlament zaista bilo i glasalo na tim izborima. Za usporedbu, ukupna participacija mladih na bilo kojoj razini izbora bila je 63% - nameće se zaključak kako stope participacije mladih u izborima na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini moraju biti kudikamo više od stopa participacije u (jedinim postojećim!) izborima na razini EU.

Što mislite, zašto je tako?

e-informiranje – Ask The EU

[Ask the EU](#) je internetska platforma koju je razvila španjolska organizacija Access Info Europe. AskTheEU osigurava kanal za pitanja građana i organizacija upućena Europskoj uniji, kako bi kao zainteresirana javnost lakše došli do informacija o funkcioniranju različitih tijela Europske unije.

Sve građanke i građani Europske unije imaju zakonom zaštićeno pravo zatražiti dokumente Europske unije te primiti odgovor u zakonski propisanom roku od 15 radnih dana. Pravo na pristup dokumentima EU zajamčeno je Ugovorom o funkcioniranju Europske unije (članak 15.) i Poveljom Europske unije o temeljnim pravima (članak 42). Mehanizmi za zahtijevanje dokumenata kao i pravila o iznimkama određeni su Uredbom 1049/2001 Europskog parlamenta i Vijeća od 30. svibnja 2001. o javnom pristupu dokumentima Europskog parlamenta, Vijeća i Komisije, koja je ekvivalent Europske unije zakonu koji regulira pravu na pristup informacijama.

Organizacije civilnog društva, poduzeća i ostale pravne osobe registrirane u zemljama članicama EU imaju jednako pravo zatražiti dokumente kao fizičke osobe. Pravila transparentnosti odnose se na Europsku komisiju, Europski parlament, i Vijeće Europske unije – kao i na druge urede, tijela i agencije EU.

Kako postaviti pitanje putem AskTheEU pogledajte u kratkom informativnom [videu](#).

Europska građanska inicijativa

Članak 11. Lisabonskog ugovora

1. Institucije građanima i predstavničkim udrugama na odgovarajući način omogućuju da objave i javno razmijene svoje stavove u svim područjima djelovanja Unije.
 2. Institucije održavaju otvoren, transparentan i redovit dijalog s predstavničkim udrugama i civilnim društvom.
 3. Europska komisija obavlja šira savjetovanja sa zainteresiranim strankama kako bi osigurala koherentno i transparentno djelovanje Unije.
 - 4. Najmanje jedan milijun građana, državljana znatnog broja država članica, može na svoju inicijativu pozvati Europsku komisiju da u okviru svojih ovlasti podnese odgovarajući prijedlog o pitanjima za koja građani smatraju da je potreban pravni akt Unije u svrhu provedbe Ugovorâ.**
- Postupci i uvjeti koji se zahtijevaju za takvu građansku inicijativu određuju se u skladu s člankom 24. stavkom prvim Ugovora o funkcioniranju Europske unije.**

Europska građanska inicijativa (*European Citizens' Initiative, ECI*) je instrument participativne demokracije koji građanima omogućuje predlaganje konkretnih zakonodavnih izmjena u svim područjima u kojima je Europska komisija nadležna podnijeti zakonodavni prijedlog, kao što su okoliš, poljoprivreda, energetika, promet ili trgovina.

Pomoću građanske inicijative, građanke i građani iz različitih država članica mogu se udružiti kako bi utjecali na donošenje politika EU-a u područjima koja ih zanimaju.

Pravna osnova građanske inicijative utvrđena je člankom 11. stavkom 4. Ugovora o Europskoj uniji (TEU) i člankom 24. stavkom 1. Ugovora o funkcioniranju Europske unije (TFEU). Europska građanska inicijativa nadopuna je postojećem pravu podnošenja peticije Europskom parlamentu i pravu na pritužbu Europskom ombudsmanu, utemeljenima ugovorom iz Maastrichta (1993.). Propisane su i tehničke specifikacije kojima moraj udovoljavati sustavi za prikupljanje potpisa podrške, za koje je važno da budu dovoljno sigurni.

Tko i kako može organizirati građansku inicijativu?

Kako bi pokrenuli inicijativu, građani moraju osnovati „**građanski odbor**” sastavljen od najmanje sedam građana EU-a rezidenata najmanje sedam različitih država članica. Članice i članovi građanskog odbora **građani su EU-a koji imaju dovoljno godina da imaju pravo glasati** na izborima za Europski parlament (18 godina, osim u Austriji, gdje je minimalna dob za glasanje 16 godina).

Za pokretanje inicijative potrebno je (samo) sedam građana EU-a, koji su rezidenti najmanje sedam različitih država članica i imaju dovoljno godina da imaju pravo glasati (najčešće je to 18 godina). No, tada je za tu inicijativu potrebno prikupiti milijun potpisa na razini cijele Unije, a istodobno dostići prag potrebnog broja glasova u najmanje sedam država članica. Rok za prikupljanje potpisa je 12 mjeseci.

Najniži prag broja glasova potrebnih za pribiranje neke države onima čije su građanke i građani podržali neku građansku inicijativu to je veći što je veći broj stanovnika te države. Tako je najveći broj potpisa potpore potreban u najmnogoljudnijim državama članicama – Njemačkoj (72,000 potpisa), Francuskoj (55,500 potpisa) i Italiji (54,750 potpisa). Najmanji broj je potreban u Cipru, Estoniji, Luksemburgu i Malti – po 4,500 potpisa.

Ako Europska građanska inicijativa prikupi dovoljan broj potpisa podrške te najmanji potreban broj u barem sedam država članica, Europska komisija donosi odluku o tome hoće li nastaviti po njoj postupati, odnosno hoće li uputiti prijedlog inicijative u proceduru izglasavanja u Parlament i Vijeće.

Prije nego što počne prikupljati izjave građana o potpori, građanski odbor mora registrirati inicijativu na ovim stranicama. Nakon potvrde registracije organizatori moraju prikupiti potpise u roku od **jedne godine**.

Što se događa nakon što se za građansku inicijativu prikupi milijun potpisa?

Komisija će pažljivo ispitati inicijativu koja je uspješno prikupila potpise podrške. U roku od 3 mjeseca nakon primitka inicijative, organizatori inicijative će je imati prilike detaljno obrazložiti pred Komisijom, zatim na javnom saslušanju u Europskom parlamentu, a naposljetku i dobiti očitovanje Komisije o tome koje mjere ona smatra prikladnim odgovorom i odgovarajućim sljedećim koracima, ili pak razlozima za nepoduzimanje mjera, u slučaju da inicijativa u konačnici bude tek „primljena na znanje“.

Kakva god bila odluka Komisije, ona će biti objavljena na svim službenim jezicima Unije.

Ako Komisija odluči podnijeti zakonodavni prijedlog, pokreće se redovni zakonodavni postupak: prijedlog zatim od Komisije odlazi Europskom parlamentu i Europskom Vijeću – tijelima koja glasanjem mogu odlučiti o stupanju prijedloga na snagu.

Mnoge su entuzijastične skupine građana dosad pokušale svoje ideje pretočiti u Europske građanske inicijative. Vrlo je vjerojatno da je svakom trenu [u tijeku](#) prikupljanje potpisa za više od jedne Europske građanske inicijative. Već se nagomilao priličan broj inicijativa od kojih su njihovi organizatori, odn. Građanski odbori [odustali](#), a još ih je više koje nisu uspjele prikupiti dovoljan broj potpisa potpore do isteka rokova za prikupljanje.

Napokon, tek je [manji broj inicijativa](#) prikupio dovoljan broj potpisa potpore. Doznajte na službenim stranicama Europske građanske inicijative kakva je bila njihova sudbina!

E-participacija u Republici Hrvatskoj

I u Hrvatskoj postoje neki alati koji doprinose mogućnostima za participaciju građanki i građana u procesima odlučivanja putem kanala elektroničkih komunikacija i koji mogu doprinijeti višoj stopi participacije te kvaliteti odluka koje se donose. Ovdje ćemo predstaviti dvije internetske platforme koje ispunjavaju funkcije e-participacije: Imamopravoznati.org te E-savjetovanja.

Imamopravoznati.org (<https://imamopravoznati.org/>) je hrvatska internetska platforma koja služi za podnošenje upita tijelima javne vlasti u Hrvatskoj, sukladno Zakonu o pravu na pristup informacijama (NN 85/15). Putem ove platforme bilo tko može podnijeti zahtjev za informacijom koju posjeduje neko tijelo javne vlasti u Hrvatskoj i, ukoliko se radi o valjanoj informaciji u smislu Zakona, na nju očekivati odgovor.

Saznajte više o platformi Imamopravoznati.org iz njezinog [informativnog videa!](#)

A postoji i noviji [promotivni video](#).

e-Savjetovanja (<https://savjetovanja.gov.hr/>) je stranica koja služi za održavanje savjetovanja sa zainteresiranom javnošću o velikom broju prijedloga zakona, pravilnika i drugih propisa koji se u Hrvatskoj donose svake godine. Na javnim savjetovanjima najčešće će se naći nacrti prijedloga zakona koje na savjetovanje stavljaju ministarstva, te raznih pravilnika koje predlažu agencije i državni uredi.

Cilj je platforme e-Savjetovanja omogućiti **zainteresiranoj javnosti** da se upozna sa sadržajem propisa koji su u procesu nastajanja prije nego oni stupe na snagu, uz priliku da se o njima očituju i unaprijed sudjeluju u oblikovanju njihovih odredbi. Zainteresiranu javnost čine sve građanke i građani kao fizičke osobe, ali isto tako i pravne osobe koje stupaju u različite tipove odnosa s tijelima javne vlasti. Tako su dio zainteresirane javnosti još i organizacije civilnog društva (građanske inicijative, udruge, zaklade, privatne ustanove, sindikati, udruge poslodavaca), predstavnici akademske zajednice, komore, javne ustanove i

druge pravne osobe koje obavljaju javnu službu ili na koje može utjecati propis koji se donosi.

Svako savjetovanje sa sobom donosi obavezu tijela koje je propis stavilo na savjetovanje da se o njemu očituje nakon što rok savjetovanja istekne. Usto, svi pristigli komentari i sva očitovanja tijela javne vlasti su objavljeni na stranici e-Savjetovanja – na taj se način osigurava odgovornost tijela da pruže informacije, ali i odgovornost građana i organizacija koje komentiraju propise da svoje komentare učine civiliziranima, konstruktivnima i suvislima.

E-glasanje – dokle je došlo i čemu se možemo nadati?

Različite internetske platforme mogu omogućiti razne oblike participacije na različitim razinama involviranosti zainteresirane javnosti – od *chatova* s političarima i elektroničkog praćenja rada predstavničkih tijela ili radnih skupina, označavanja prijedloga u javnim savjetovanjima sa „sviđa mi se“ ili „ne sviđa mi se“, internetskih kampanja, prikupljanja očitovanja građana o različitim političkim pitanjima putem *tweetova* ili komentara plasiranih uživo – mogućnosti je zaista mnogo i tehnologija je se manje ograničujući faktor. No, svi ti oblici e-participacije i dalje su manje izravni od e-glasanja.

Elektroničko glasanje na izborima na različitim razinama proširilo se na globalnoj razini kao alternativa „papirnatom“ glasanju. Elektroničko glasanje kao oblik glasanja na daljinu ima prednosti utoliko što je postalo moguće glasati iz vlastitog doma, na jeftin i efikasan način, što je posebno od značaja onim osobama kojima bi fizički pristup glasanju inače bio težak, primjerice zbog udaljenosti, teškoća u kretanju, bolesti ili ozljede ili nekog drugog razloga.

Elektroničko glasanje je, u najširem smislu, svaki sustav u kojem su bilo sam čin glasanja, bilo bilježenje ili prebrojavanje glasova, potpomognuti ili u potpunosti izvedeni pomoću informacijskih i komunikacijskih tehnologija. Takvi sustavi mogu biti postavljeni na samim mjestima glasanja (takvi su, primjerice, strojevi koji bilježe glasove na izborima u Sjedinjenim Američkim Državama) ili izvedeni na daljinu, putem Interneta. Glasanje na daljinu na nekim razinama izbora bilo je izvedeno (ili je još uvijek na snazi) u brojnim europskim državama – Estoniji, Francuskoj, Nizozemskoj, Švicarskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu.

Glavni argument u prilog daljnjem razvoju i široj implementaciji elektroničkog glasanja na daljinu bio je taj da takav oblik participacije približava procese glasanja skupinama koje su tradicionalno podpredstavljene skupine, kao što su mladi i osobe s invaliditetom (iako ranije

nisu postojali čvrsti dokazi o značajnom utjecaju dostupnosti glasanja na daljinu na odaziv na izbore).

No, elektroničko glasanje ne donosi samo prednosti. Često je slučaj da postojeći, „papirnati“ sustavi glasanja imaju prevelik broj pravnih ograničenja, a da bi ih elektronički sustavi mogli lako nadomjestiti ili biti zakonski adekvatne zamjene za njih.

Primjerice, na izborima u Hrvatskoj glasa se s nekim od važećih dokumenata sa slikom, kao što su osobna iskaznica ili putovnica. Elektroničko glasanje bi zahtijevalo uvođenje nekog sustava osobne identifikacije koji bi omogućio barem u jednakoj mjeri nedvosmisleno identificiranje fizičkih osoba i njihovo povezivanje s unosima u relevantnim bazama podataka – izvacima iz registra birača.

Trajanje i troškovi uspostave takvog sustava, naravno, vrlo su visoki. Dodatno: koliko je važno njegovo osiguravanje i koje su potencijalne posljedice neadekvatno osiguranog sustava?

Ako elektroničko glasanje olakšava izbjegavanje nekih od „tradicionalnih“ oblika pritiska na glasače, kao što su kupovanje glasova i razni oblici prisile, sa sobom donosi potrebu za razvojem novih sustava za osiguravanje procesa.

Napokon, ne treba zanemariti utjecaj „elektroničkog jaza“ između onih koji se informacijsko-komunikacijskim tehnologijama (kompetentno) služe i onih koji to ne čine. Ovaj jaz ne dijeli samo mlađe i starije građane, već i više i manje obrazovane, više i manje informirane te siromašnije i bogatije, odnosno one s pristupom potrebnoj infrastrukturi i tehnologiji i one bez tog pristupa ili s ozbiljnim ograničenjima. Razvoj e-glasanja zato se treba razvijati paralelno s političkom pismenošću građanki i građana na svim razinama, razvijanoj kroz formalne i neformalne oblike obrazovanja.

Popis korištene literature

1. Bagić, Dragan (ur.) (2011) Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca. GONG, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
2. Brander, P., De Witte, L., Ghanea, N., Gomes, R., Keen, E., Nikitina, A. & Pinkeviciute, J. (2012). Compass: Manual for Human Rights Education with Young People. Dostupno na: <http://www.coe.int/en/web/compass>
3. Castells, Manuel (2002) Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura; sv. 2: Moć identiteta. Golden marketing, Zagreb.
4. Chondros, N. i dr. (2014) Electronic Voting Systems – From Theory to Implementation. U: Sideridis A., Kardasiadou Z., Yialouris C., Zorkadis V. (ur.) E-Democracy, Security, Privacy and Trust in a Digital World. e-Democracy 2013. Communications in Computer and Information Science, vol 441. Springer, Cham
5. Crouch, Colin (2007) Postdemokracija – političke i poslovne elite u 21. stoljeću. Izvori, Zagreb
6. Kelley, Kristen, Michelle Lemelin (2018) E-participation database (analiza potrebe za razvoja GONG-ovih edukacijskih aktivnosti)
7. Kovačić, Marko i Martina Horvat (ur.) (2016) Od podanika do građana: razvoj građanske kompetencije mladih. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb. Dostupno na: <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/507/1/Od%20podanika%20do%20gra%C4%91ana.pdf>
8. Miošić, Nives (2014) Analiza i zagovaranje javnih politika. Dostupno na: <http://ruke.hr/wordpress/wp-content/uploads/2014/04/2013115PrirucnikIstrazivanjeZagovaranje.pdf>
9. Šalaj, Berto (2015) Novi program građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatskim školama: početak ozbiljnog rada na razvoju demokratske političke kulture ili smokvin list ministarstva? // Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj / Ilišin, Vlasta ; Gvozdanić, Anja ; Potočnik, Dunja (ur.). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2015. str. 241-268. Dostupno na: <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2015/12/DEMOKRATSKI-POTENCIJALI-MLADIH-U-HRVATSKOJ.pdf>
10. Šalaj, Berto (2005) Političko obrazovanje u školama: nepotrebna politizacija obrazovanja ili važan uvjet demokracije? Slučaj Engleske. Politička misao, XLII, 2, str. 77–100. Zagreb.
11. Šalaj, Berto, Anka Kekez Koštro, Hrvoje Jurić; Iva Zenzerović Šloser (ur.) (2014) Politička pismenost: Demokracija i aktivno građanstvo; Priručniku za nastavnike – Pomoć u provedbi građanskog odgoja i obrazovanja (str. 17-26). Centar za mirovne studije, Zagreb.
12. Vromen, Ariadne (2017) Digital citizenship and political engagement : the challenge from online campaigning and advocacy organisations. Palgrave Macmillan. London.
13. Wright, Erik Olin (2011) Vizije realističnih utopija. Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

14. Agencija za odgoj i obrazovanje (2012) Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja. ETTA. Zagreb. Dostupno na: http://www.azoo.hr/images/Kurikulum_gradanskog_odgoja_i_obrazovanja.pdf,
15. FutureLab Europe (2014) Missing a Generation in EU Politics. Dostupno na: <https://futurelabeurope.files.wordpress.com/2016/09/missing-a-generation-in-eu-politics.pdf>
16. GONG i partneri (2018) Kurikulum GEAR: Gradnja inkluzivnih interkulturalnih okruženja kroz globalno građansko obrazovanje. Dostupno na: https://gear.gong.hr/?page_id=3181
17. Grad Rijeka (2016) Smjernice za provođenje priručnika "Učenik građanin". Dostupno na: <https://www.rijeka.hr/wp-content/uploads/2016/06/Priru%C4%8Dnik-%E2%80%9EU%C4%8Denik-gra%C4%91anin%E2%80%9C.pdf>
18. Hrvatski centar za dramski odgoj (2017) Odgoj za građanstvo, odgoj za život-priručnik aktivnih metoda za građanski odgoj i obrazovanje s primjerima dobre prakse. Zagreb, Školska knjiga.
19. Vijeće Europe (2010) Povelja Vijeća Europe o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava. Dostupno na: <https://www.azoo.hr/images/razno/povelja.pdf>
20. Vijeće Europe (2016) Competences for democratic culture - Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Dostupno na: <https://rm.coe.int/16806ccc07>
21. Vijeće Europske unije (2018) Preporuka Vijeća od 22. svibnja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje. Dostupno na: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN)
22. Kodeks savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata (NN 140/2009), dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_11_140_3402.html